

Eleştirel Realizmde Bilgi Üretimi: Ontolojik, Epistemolojik ve Metodolojik İçerimler

Knowledge Production in Critical Realism: Ontological, Epistemological and Methodological Implications

Berkan KOÇAŞ*, Duygu KIRIKÇIOĞLU**

Öz

Bu çalışmada bir bilim anlayışı olarak eleştirel realizmin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik boyutları ele alınmaktadır. Eleştirel realizmin ampirik, aktüel ve reel alanlar arasındaki ayrımdan hareket eden derinlikli ontolojisi, insanlardan bağımsız bir biçimde işleyen üretken mekanizmaların olduğu tabakalaşmış bir gerçekliğin varlığını ileri sürmektedir. Eleştirel realizm epistemolojik olarak bilginin üretiminin toplum tarafından koşullandığını ama bilginin kendisinin görece olmadığını ve gerçek nedensel mekanizmalara/yapılara ulaşılabilmesini savunmaktadır. Metodolojik olarak ise nedensel süreçleri üreten mekanizmaları ortaya çıkarmak için geri çıkarım ve tikeldengelim gibi açıklayıcı stratejilere önem vermektedir. Eleştirel realizm bu boyutları -ontolojik, epistemolojik ve metodolojik- ampirik araştırma ile eklemlenmekte ve tözsel-nedensel ilişkilere odaklanan yoğun araştırma ile biçimsel benzerlik ilişkilerine odaklanan yaygın araştırma tasarımı birbirinden ayırmaktadır. Genel olarak nicel ve nitel olarak anılan yöntemsel ayrıma karşıt olarak yoğun ve yaygın araştırma ayrımını kabul eden eleştirel realizm, farklı araştırma tasarımlarını rakip olmaktan çok tamamlayıcı görmekte, araştırma tasarımının araştırılan olgunun doğasına göre seçilmesi gerektiğini ve farklı tasarımların birleştirilebileceğini savunmaktadır. Bu çalışmada söz konusu boyutların birlikte ele alınmasıyla eleştirel realizmin geniş ölçekli meta-teorik çerçevesi bütünlüklü olarak ele alınmakta ve kapsamlı olmamakla birlikte sınırlılıklarına da değinilmektedir. Pozitivizm ve inşacılık karşısında bir alternatif olan eleştirel realizmin ulusal bağlamda özellikle araştırma pratikleri konusunda bilinirliği oldukça sınırlıdır. Bu çalışma eleştirel realist bilimsel söyleme katkıda bulunarak bilinirliğini artırmaya yöneliktir. Bu doğrultuda eleştirel realizmin temel ilkeleri, kavramları, somut araştırmalarda nasıl kullanılabileceği sunulmaktadır. Felsefi ilkelerin teori ve ampirik araştırma ile sentezlenme biçiminin gösterilmesiyle kapsayıcı bir eleştirel realist bilim anlayışının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışma, bu yönüyle eleştirel realizmin hem kuramsal tartışmalarda hem de ampirik araştırmalarda daha görünür olmasına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Eleştirel realizm, pozitivizm, inşacılık, teori, ampirik araştırma.

* Araştırma Görevlisi, Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: berkan.kocas@btu.edu.tr ORCID: 0000-0001-5597-3246

** Araştırma Görevlisi, Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: duygu.kirikcioglu@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3110-8244

◇ Alan Editörü / Field Editor: Birsen ŞAHİN KÜTÜK

Abstract

This study addresses the ontological, epistemological, and methodological dimensions of critical realism as a scientific understanding. Critical realism's depth ontology, based on the distinction between empirical, actual, and real domains, proposes a stratified understanding of reality in which generative mechanisms operate independently of humans. Epistemologically, critical realism argues that knowledge production is conditioned by society, but that knowledge itself is not relative and can reach real causal mechanisms/structures. Methodologically, it emphasizes explanatory strategies such as abduction and retrodution to reveal the mechanisms that generate causal processes. Critical realism integrates these dimensions—ontological, epistemological, and methodological—with empirical research, distinguishing between intensive research that focuses on substantial-causal relations and extensive research that examines formal relations of similarity. Rejecting the conventional dichotomy between quantitative and qualitative methods, critical realism endorses the distinction between intensive and extensive research designs, viewing different designs not as rivals but as complementary approaches. It argues that research design should be chosen based on the nature of the phenomenon under investigation and that different designs may be combined. TIn this study, by addressing the aforementioned dimensions together, the broader meta-theoretical framework of critical realism is comprehensively examined, and although not exhaustive, its limitations are also highlighted. As an alternative to positivism and constructivism, critical realism is not widely known in the national context, particularly with regard to research practices. This study addresses the ontological, epistemological, and methodological dimensions of critical realism as a scientific approach. As an alternative to positivism and constructivism, has limited recognition in national contexts, especially regarding research practices. This work aims to increase the visibility of critical realism by contributing to the realist scientific discourse. In this regard, the fundamental principles and concepts of critical realism, as well as how it can be applied in concrete research, are presented. The study aims to establish a comprehensive realist scientific understanding by demonstrating how philosophical principles can be synthesized with theory and empirical research. In doing so, the study contributes to making critical realism more visible in both theoretical discussions and empirical research.

Keywords: Critical realism, positivism, constructivism, theory, empirical research.

Giriş

Eleştirel realizm¹ derinlikli felsefi ve metodolojik argümanlarıyla pozitivist ve inşacı bilim geleneklerinin karşısında farklı bir bilim teorisi geleneğidir. Özellikle Roy Bhaskar'ın çalışmalarıyla şekillenen bu gelenek, pozitivism ile inşacılık arasındaki uzun süreli gerilim karşısında bilimin doğasına yönelik farklı bir anlayış sunmaktadır. Hem doğa bilimleri hem de sosyal bilimlerde daha çok farklı epistemolojik ve metodolojik konumlanışlar üzerinden yürütülen tartışmalara ontolojiyi merkeze alarak dahil olan eleştirel realizm, bu yönüyle diğer geleneklerden radikal bir biçimde ayrılmaktadır. Eleştirel realizm, pozitivist olmayan bir natüralizm anlayışıyla hem doğa bilimleri hem de sosyal bilimler için alternatif bir bilim anlayışı sunmaktadır. Eleştirel realizm, pozitivist olmayan bir natüralizm anlayışıyla hem doğa bilimleri hem de sosyal bilimler için alternatif bir bilim anlayışı sunmaktadır. Eleştirel realizmin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik duruşu, kendine içkin bir dizi güçlük olsa da pozitivism ve inşacılığın karşılaştığı pek çok sorunun çözülebilmesi adına önemli bir potansiyeli içermektedir. Bununla birlikte, eleştirel realizmin hem ulusal hem de uluslararası düzeydeki bilinirliği ve görünürlüğü pozitivist ve inşacı yaklaşımlara göre oldukça düşük bir seviyededir. Uygulamalı sosyal araştırmaların büyük çoğunluğu pozitivist veya inşacı bir temelde, kimi araştırmalar ise eleştirel realizmle uyumlu olmasına rağmen ondan habersiz olarak yürütülmektedir (Danermark vd., 2018, s. 5). Bu durum ulusal bağlamda çok daha belirgindir. Gerçekten de ulusal bağlam söz konusu olduğunda eleştirel realizme ilişkin ve eleştirel realizme dayanan çalışma sayısı oldukça sınırlı bir düzeydedir.

Eleştirel realizmin bilinirliği ve görünürlüğüne ilişkin gözlemler, bu çalışmanın ortaya çıkışının temel nedenini oluşturmaktadır. Eleştirel realist bilim anlayışının daha tanınır olmasını amaçlayan bu çalışma iki

¹ Burada ele alınan bilim anlayışı yaygın olarak eleştirel realizm olarak bilinmektedir. Ancak eleştirel realist bilim anlayışıyla pek çok noktada paralel bir bilim anlayışına sahip olmalarına rağmen kendilerini eleştirel realist olarak tanımlamayan düşünürlerin olduğu akılda tutulmalıdır. Ayrıca eleştirel realizm olarak bilinen gelenek ilk olarak aşkın realizm, sonrasında eleştirel realizm ve nihai olarak diyalektik eleştirel realizm olarak adlandırılmıştır.

ana bölüm şeklinde organize edilmiştir. İlkinde eleştirel realizmin temelleri ele alınarak nasıl bir bilim anlayışına sahip olduğu, ikincisinde ise metodolojik içerimleriyle birlikte bir araştırmada nasıl kullanılabilceği sunulacaktır.

Temeller: Bir Meta-Teori Olarak Eleştirel Realizm

Bilimin temel kabulleri ve bilimi mümkün kılan koşullara dair bir meta-teori olan eleştirel realizm, pozitivist ve hermeneutik geleneklerin eleştirisi üzerine inşa edilmiştir. Kökeni Humecu ampirizme dayanan pozitivism ile Kantçı aşkınsal (transandantal) idealizme dayanan hermeneutic geleneklerin karşısına aşkınsal (transandantal) eleştirel realizmi koyan Roy Bhaskar (2008, ss. 26-27), ontolojiyi merkeze alan bir bilim anlayışı geliştirmiştir. Bu bağlamda Bhaskar, bilim felsefesine içkin olan ontolojik ve epistemolojik iki hatayı gündeme getirmiştir. Epistemolojik hata, varlık hakkındaki önermelerin bilgi hakkındaki önermelere indirgenmesi, bir başka deyişle ontoloji karşısında epistemolojinin öncelenmesidir (2008, ss. 40-41). Epistemolojik hatanın nedeni, bilginin ve dolayısıyla ontolojinin ampirik olana indirgenmesidir. Bu indirgeme bilgi nesnesini ve bilen özneyi ampirik alanla sınırlı tutarak bir çeşit insan-merkezciliğe (antropomorfizm) (2008, s. 50) kaymaktadır. Çünkü var olan ve bilinebilen ampirik alandaki insan deneyiminin ötesine uzanamamaktadır. Bu epistemik görüş beraberinde ontolojik bir hatayı getirmektedir: Var olan deneyimlenebilir ve bilinebilir olana indirgenmektedir.

Bhaskar'a göre epistemolojinin merkeze alınmasıyla ortaya çıkan iki hatadan (ontolojik ve epistemolojik) kaçınabilmek için şu sorunun sorulması gerekmektedir: "Bilimin mümkün olabilmesi için gerçekliğin neye benzemesi gerekir?" (2008). Bu soru, başlangıç noktası olarak gerçekliğin kendisini alarak ontolojiyi öne çıkarmaktadır. Nitekim Bhaskar, eleştirel realizmin temel olarak (epistemolojik içerimleri olsa da) bilginin değil, varlığın teorisi olduğunu ileri sürmüştür (1986, s. 6). Bhaskar'ın ontolojisinde bilginin toplumsal bir ürün olduğu, ama bilgi nesnelere bilen öznenin bağımsız olarak var olduğu kabul edilir. Bu, bilginin iki tür nesnesinin ya da boyutunun olduğu anlamına gelmektedir. Bilginin geçişli (transitive) ve geçişsiz (intransitive) nesnelere bulunmaktadır (2008, s. 15). Bilginin geçişli boyutu bilimin insan eylemliliğine dayanan toplumsal bir etkinlik olduğunu ve dolayısıyla yanlıştır, değişebilir bir karakterde olduğunu, geçişsiz boyut ise bilgi nesnesinin varoluşunun bilimsel etkinlikten bağımsızlığını ifade etmektedir. Bhaskar geçişli geçişsiz ayrımının bilim felsefesinde yaşanması gereken iki Kopernik Devrimi'ni gerektirdiğini ileri sürmüştür. Bilindiği üzere Kopernik dünya merkezli evren anlayışını reddederek evrenin insan etrafında döndüğü anlayışını yıkmıştır. Benzer şekilde, bilimin toplumsal olarak üretildiğini gösteren geçişli boyutun varlığının gerektirdiği ilk devrim ve bilgisi edinilen gerçekliğin insandan bütünüyle bağımsız olduğunu gösteren geçişsiz boyutun gerektirdiği ikinci devrim ile insan merkezli bilim felsefesi yıkılmalıdır (2008, ss. 71-72). Ontolojinin temelinde, insanlar tarafından üretilen bilginin, "insanlar tarafından üretilmeyen şeylerin bilgisi" olduğu şeklindeki ilke bulunmalıdır (2008, s. 21). Buna göre hem insan bilincinden bağımsız geçişsiz bir dünyanın hem de gerçeklik hakkında toplumsal olarak belirlenen bilgileri kapsayan geçişli bir boyutun olduğu kabul edilmelidir (Danermark vd., 2018, s. 24). Bhaskar'a göre bilimin geçişli ve geçişsiz boyutları ne klasik ampirizm ne de aşkınsal idealizm tarafından sürdürülebilir. Klasik ampirizm bilginin toplumsal yönünü dikkate almadığı için geçişli boyutu, bilimsel olanı deneyimlenebilir ve gözlemlenebilir olanla sınırlandırdığı için geçişsiz boyutu sağlayamaz. Aşkınsal idealizm ise bilginin öznel-arasılığını kabul ederek geçişli boyuta imkân tanımaya rağmen bilgi nesnesinin insan etkinliğinden bağımsız olarak var olamayacağını, var olsa bile (Kantçı kendinde şeyler) bilenemeyeceğini ileri sürdüğü için geçişsiz boyutu sürdürülemez (2008, s. 28).

Bhaskar'ın geçişli-geçişsiz ayrımı bilginin yalnızca deneyime ya da zihinsel etkinliğe indirgenemeyeceğini göstermektedir. Bhaskar'a göre gerçekliğin üç alanı ayırt edilmelidir: ampirik (empirical), aktüel (actual) ve reel (real) (s. 11). Empirik alan doğrudan ya da dolaylı olarak deneyimlediğimiz şeyleri kapsar. Empirik alan, deneyimlenmediğinde de ortaya çıkan olayların olduğu aktüel alandan farklıdır. Çünkü meydana gelen ile gözlenen her durumda aynı değildir. Empirik alan reel alandan da farklılaşmaktadır. Reel alanda olayları üreten mekanizmalar bulunmaktadır (Danermark vd., 2018, ss. 45-46). Gerçekliğe ilişkin bu ayrım dünyanın tabakalaşmış olduğunu göstermektedir. Bu

tabakalaşma içerisinde üretici mekanizmaların yer aldığı reel alan/düzy nedensel yasaların temelini oluşturduğı için merkezi bir önemdedir. Bhaskar'a göre;

Nedensel yasaların gerçek temelini doğanın yaratıcı (generative) mekanizmaları sağlar. Bu tür yaratıcı mekanizmaların, şeylerin hareket etme biçimlerinden başka bir şey olmadığı ileri sürülür. Nedensel yasalar, onların eğilimleri (tendencies) olarak çözümlenmek zorundadırlar. Eğilimler, bir şeyin herhangi bir belirli sonuçta açıkça ortaya çıkmadan uygulanan güçleri ya da zayıflıkları olarak görülebilir. (2008, ss. 11-12)

Nedensel yasalara ilişkin bu anlayış, Humecu yasa kavramından oldukça farklıdır. Humecu nedensel yasa kavramı olaylar arasındaki sürekli bağlantılara dayandığı için kapalı sistemleri varsaymaktadır. Hume'un görüşü yalnızca ampirik olaylar arasındaki bağlantıların gözlemlenmesini gerektirdiğinden deneyciliğe sürüklenir. Bu nedensel yasa anlayışının zorunlu sonucu, açık sistemlerde bilimsel etkinliğin sürdürülemez olmasıdır. Nedenselliğin *her x olduğunda y'nin de olacağı* şeklindeki değişmez bir süreklilik olarak değil, ampirik olmayan (olgu-ötesi) bir şekilde yorumlanmasıyla açık sistemlerde de işleyen evrensel yasaların temelini ulaşılabilir. Evrensel yasalar herhangi bir düzenli olay kalıbından bağımsız yaratıcı mekanizmaların ve yapıların hareketleri olarak anlaşılmalıdır (2008, s. 12). Nedenselliğin bu şekilde ele alınması Humecu düzenlilik teorisinin yerine zorunluluk teorisini koymaktadır. Humecu nedensellik anlayışı ya da düzenlilik teorisine göre bir şeyin diğerinin nedeni olduğunu söylemek ilkinin ikincisi tarafından izlendiğini ve ne zaman ilki meydana gelirse ikincisinin de meydana geleceğini söylemek demektir. Hume'a göre nedeni şu şekilde tanımlayabiliriz: "Neden, ikinci bir nesnenin izlediği bir nesnedir, öyle ki, ilkinin benzeyen bütün nesnelere ikincisine benzeyen nesnelere izler. Ya da başka bir deyişle, öyle ki, birinci nesne olmasaydı ikincisi hiçbir zaman var olamaz"² (1976, s. 63). Hume'un kuramında nedensellik bu şekildeki bir düzenliliği gösterse de düzenliliğin kendisinin üretilmesi zorunlu değildir.³ Bilimsel yasalar dahil bütün nedensel ilişkiler ampirik, doğal, mantıksal zorunluluğu ifade etmezler. Nedensel ilişkiler zorunlu olmayan ilişkilerdir ve yalnızca ampirik araçlarla doğrulanıp yanlışlandıkları için a priori tespit edilemezler (Keat ve Urry, s. 21). Humecu formülasyonda en dikkatli gözlemler bile iki olay arasındaki zorunlu bağlantı keşfedilemez. Bununla birlikte olaylar arasında sürekli olarak gözlenen düzenlilikler yoluyla zorunlu bağlantı ideasına ulaşılır (Hume, 1976, ss. 61-62). Buna karşın eleştirel realizmde zorunluluk, düzenlilikten üretilen bir idea olarak değerlendirilmez, aksine, nesnelere doğasına içkindir. Realist nedensellik anlayışındaki zorunluluk düzenliliğin zorunluluğu değil, nesnenin eylem tarzındaki zorunluluktur. Nesnelere doğaları gereği belirli eylem tarzlarına ya da mekanizmalara zorunlu olarak sahiptirler. Buna göre nesne ile nesnenin sahip olduğu nedensel güçler içsel/zorunlu olarak bağlantılıdır (Sayer, 2019, ss. 142). Demirin elektriği iletme gücü demirin doğası ya da yapısı gereği (serbest iyonlar) vardır ve söz konusu güç hareketine geçmediğinde de var olmaya devam eder. Bu nokta realist nedensellik anlayışının özünü teşkil etmektedir. Nesne ile nedensel güç arasındaki ilişki zorunlu olmasına rağmen nedensel gücün aktif olması ile potansiyel etkileriyle olan ilişkisi olumsuzdur. Buna göre belirli bir nedenin düzenli sonuçlar üretmesi de olumsuzdur (Sayer, 2019 ss. 144-145). Dünya belirli uç örnekler (örneğin, astronomi) haricinde açık bir sistemdir ve farklı mekanizmalar bir mekanizmanın etkin olup olmamasını, etkinlik biçimini etkileyebilmektedir. Etkisi araştırılan mekanizmaları diğer mekanizmalardan ayırtmak yalnızca deneyin mümkün olduğu alanlarla sınırlıdır. Deney aslında pratik bir müdahaleyle belirli bir mekanizmayı diğer mekanizmalardan ayıran soyutlama işlemidir (Benton ve Craib, 2008, s. 158). Deney yoluyla kapalı sistemler oluşturulur ve olaylar arasındaki sürekli bağlantı gözlenir (Bhaskar, 2008, s. 36). Ancak sürekli bağlantılara yol açan nedensel güçler nesnenin doğasına içkin ve zorunlu olduğu için açık sistemlerde de var olmaya devam eder. Nedensel yasaları deney dışında da mümkün kılan, genelleşen şey de tam olarak nedenselliğin düzenlilik olarak değil, nesnenin sahip olduğu zorunlu nedensel güçler olarak tanımlanmasıdır. Nedenselliğin nesnenin zorunlu eylem tarzı biçiminde kavranması, nesnenin bir şeyi

² Çeviri yazara aittir, metin üzerinde anlamı bozmayacak şekilde küçük değişiklikler yapılmıştır.

³ Bu durum tümevarım problemini yaratmaktadır.

yapma gücüne sahip olduğu için o şeyi yapabildiği şeklindeki bir totoloji gibi anlaşılmalıdır. Çünkü belirli bir nesneye belirli bir nedensel güç atfetmek, söz konusu gücü sağlayan tözün ampirik olarak saptanması ile mümkündür (Sayer, 2019, s. 143). Dolayısıyla eleştirel realizm için nedensel zorunluluk basitçe bir kavramsal zorunluluk değildir. Kavramsal zorunluluğun altında doğal zorunluluk bulunmaktadır. Örneğin, bakır kavramı eriyebilirlik, iletkenlik, yoğunluk (8.92), atom ağırlığı (63.54) gibi bir dizi eğilimsel özelliği içerir. Bu eğilimsel özellikler töze nedensel güçler yükler ve tözün ne olduğunun belirlenmesine olanak sağlar. Bir töz olarak bakırı belirleyen özelliklerden herhangi birini taşımayan bir nesne kavramsal zorunluluğu sağlayamadığından bakır olarak nitelenemez. Buna göre kavramsal zorunluluk ile doğal zorunluluk arasında simetrik bir ilişki bulunmaktadır. Kavramsal zorunluluk, nesnelerin ontolojisinden temellendiği için doğal zorunluluğu yansıtmaktadır (Harre ve Madden, 1998, ss. 108-109).

Realist ontoloji açısından daha önce örtük olarak bahsedilen gözlenebilir-gözlenemeyen (teorik terimler-gözlemsel terimler) ayrımının ele alınış biçimi merkezi bir önemdedir. Realist ontolojide gözlemlenebilir olmayan bütünlükler bilimsel etkinlikten dışlanmaz. Gözlenemeyen, var olmayan ya da bilenebilir olmayan değildir. Realist bilimin hedefi gözlenebilir olayları üreten ve genellikle gözlenemeyen yapı veya mekanizmaları keşfetmektir. Buna göre teorik terimler gerçek bütünlüklere işaret eder. Teorik terimlerin, gözlenemeyenin bu şekilde ontolojik alanın içerisine dahil edilmesi, eleştirel realizmi pozitivistten ayıran başat unsurlardan biridir. Bilindiği üzere pozitivist bilim nesnesi yalnızca gözlemlenebilir olan nesnelere sahiptir. Dolayısıyla teorik terimler problemi pozitivist bilim için ciddi bir tehdittir. Çünkü pozitivist bilim bilimsel olanı bilimsel olmayandan ayırmak, bir başka deyişle bilimle teoloji, metafizik, ahlak gibi entelektüel etkinlikler arasında bir sınır oluşturmak için ampirik gözlemle doğrulanabilir veya yanlışlanabilir olan önermeler temel alınır. Bununla birlikte, ampirik olmayanın bilimden bütünüyle dışlanması pozitivist bilimde dahi mümkün değildir. Örneğin; manyetizma, yerçekimi gibi teorik terimler olmadan bilimsel etkinlik sürdürülemez. Pozitivist bilim bu sorunun çözümü için teorik-gözlemsel şeklindeki bir dikotomi inşa etmiş ve mütakabiliyet kuralları⁴ ile teorik terimleri gözlemsel terimlere çevirerek bilimsel etkinliğin kapsamına almıştır (Keat ve Urry, 1994, ss. 24-26). Burada ele alınmayacak olsa da mütakabiliyet kuralları sorunu çözmek yerine bir dizi yeni soruna yol açmıştır. Pozitivizmin gerçekliği ampirik alanda tüketmesi, eleştirel realizmdeki ontolojik derinlikten (gerçekliğin farklı düzeyleri) yoksun olduğu anlamına gelmektedir. Ontolojik derinlik, gerçekliğin farklılaşmış tabakalaştığını, görünür olanı üreten yapı ve mekanizmaların varlığını varsaymayı zorunlu kılmaktadır.

Buraya kadar anlatılanlar temelde doğa bilimleri ilişkilidir ve realist bilim felsefesinin sosyal bilimler için nasıl bir alternatif oluşturduğu ayrı olarak değerlendirilmelidir. Bilim felsefesinin ana ilgisi her zaman doğa bilimleri olmuştur. Bilim felsefecileri sosyal bilimlerle nadir olarak ilgilenmiştir. Bu talihsiz durum, sosyal bilimlerin doğa bilimlerine öykünmesi eğiliminin güçlenmesine neden olmuştur. Kuşkusuz doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında süreklilikler bulunsada da önemli süreksizlikler vardır. Bundan ötürü eleştirel realizmin doğa bilimleriyle ilişkili olarak doğrudan sosyal bilimleri aktarılması mümkün olmamıştır. Sorunun farkında olan Bhaskar, doğaya dair söylediklerinin topluma uyarlanması için bir dizi revizyon yapmıştır. Temel sorun, Bhaskar'ın natüralist projesidir. Bhaskar'ın ana ilgisi geçişli-geçişsiz ayrımından köklenen pozitivist olmayan bir natüralizm inşa etmektir. Anacak söz konusu ayrımın geçişsiz boyutu sosyal dünyada sorunlarla karşılaşır. Geçişsiz boyut insandan bağımsız bir gerçekliğin olduğunu kabul etmektedir. Açıktır ki, bu kabul toplum söz konusu olduğunda geçerli değildir. Bhaskar'a göre sosyal bilimler söz konusu olduğunda natüralizmin olanaklılığına yönelik ontolojik sınırlar bulunmaktadır:

⁴ Mütakabiliyet kurallarına dair açıklayıcı bir anlatım için bkz: Keat, R., & Urry, J. (1994). *Bilim olarak sosyal teori*. (N. Çelebi, Çev.) İmge Kitabevi Yayınları

1. Toplumsal yapılar doğal yapılardan farklı olarak etkinliklerinden bağımsız olarak var olamazlar.
2. Toplumsal yapılar doğal yapılardan farklı olarak failerin yaptıkları şeylere ilişkin geliştirdikleri anlayışlardan bağımsız olarak var değildirler.
3. Toplumsal yapılar doğal yapılara göre daha az istikrarlı olma eğilimindedir ve uzam-zaman açısından evrensel olmayabilirler (Bhaskar, 2017, ss. 70-71).

Bhaskar'ın toplumsal yapıların natüralist bir çerçevede ele alınmasına ilişkin olarak çizdiği bu üç ontolojik sınır, yani toplumsal yapıların etkinlik bağımlı, kavram bağımlı ve uzam-zaman bağımlı olması⁵ sosyal bilimlerin için natüralizmin olanaklılığından çok sınırlılıklarına odaklanmaktadır. Bu nedenle, Benton'ın yerinde bir şekilde belirttiği üzere, Bhaskar sosyal bilimlerin için natüralist değil, anti-natüralist bir temellendirme yapmaktadır. Benton'a göre Bhaskar pozitivism/hermeneutik kutuplaşmasını tam olarak aşamamıştır. Çünkü Bhaskar'ın çalışmalarında hermeneutik ve neo-Kantçı anti-pozitivist anlayışın temelini oluşturan doğa-insan karşıtlığına dayanan düalist ontoloji yeniden üretilmektedir (Benton, 1998, s. 298).

Yukarıda gündeme getirilen sosyal bilimlerin natüralist sınırlılıklarını yaratan temel şey, inceleme nesnesinin farklılığıdır. Doğa bilimlerinin nesnelere toplumsal olarak tanımlanmış olmalarına rağmen doğal olarak üretilirler, fakat sosyal bilimlerin nesnelere hem toplumsal olarak tanımlanır hem de toplumsal olarak üretilirler (Sayer, 2019, s. 51). Bu farklılık, araştırmacının araştırma nesnesiyle olan ilişkisini, bir başka deyişle özne-nesne ilişkisini etkilemektedir. Doğal fenomenlerin incelenmesi tekli hermeneutik, sosyal fenomenlerin incelenmesi ise çifte hermeneutik içermektedir (Giddens, 2003; Sayer, 2019, s. 61). Çünkü doğal fenomenlerin kendilerine dair bir kavrayışları yoktur ve araştırmacının kendilerine dair kavrayışlarından etkilenmezler. Sosyal fenomenler ise önceden yorumlanmışlardır ve kendileri hakkında üretilmiş olan bilgilere tepki verebilirler. Dolayısıyla sosyal fenomenler söz konusu olduğunda özne ile nesne arasında karşılıklı bir ilişki vardır.

Sosyal bilimlerin çifte hermeneutik içermesi, kavramsallaştırmanın hem araştırma sürecinin bir parçası hem de doğrudan araştırma nesnesi olduğu anlamına gelmektedir. Buna göre inceleme nesnesi olan insanların yorumları araştırma sürecinin dışında tutulmamalıdır. Toplumsal fenomenler anlam yüklü olduğu için insanların eylemlerine atfettikleri anlamların anlaşılması gerekmektedir. Bununla birlikte bireylerin kendilerine dair fikirleri ve kavramları açıkça hatalı ve yanlış olabilir. Ancak bu, onların bilimsel olarak önemsiz olduğu anlamına gelmez (Danermark vd., 2018, ss. 69-70).

Sosyal fenomenlerin doğası göz önüne alındığında kavramsallaştırmanın sosyal bilimsel etkinlik için oldukça önemli olduğu görülür. Kavramsal soyutlama yapısal analiz ile eklemeserek realist nedensel analizi olanaklı kılar. Bilimsel etkinlik sürecinde nesnelere bütün kompleksliği içinde değil, yalnızca belirli yönleriyle ele alınır. Bunu sağlayan şey soyutlamadır. Soyutlama, nesnenin tek-yönlü ya da kısmi olarak düşüncede yalıtılmasıdır. Böylece nesnenin kurucu/zorunlu özellikleri olumsal özelliklerden ayırt edilmiş olur. Soyutlamanın kaynağı, somut nesnelere oluşturan özelliklerdir ve böyle olduğu için soyutlamalar çoğu durumda belirsiz olmaktan çok kesindirler. Soyutlamaların köken aldıkları nesnelere daha az gerçek olması gerekmez, soyut-somut ayrımı düşünce-gerçeklik arasındaki ayrım değildir (Sayer, 2019, s. 121). Soyutlama yapılırken farklı ilişki türlerinin birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Soyutlama sürecinde içsel (zorunlu) ilişkiler ile dışsal (olumsal) ilişkiler dikkate alınmalıdır. Eğer bir nesne öteki olmadan var olamıyorsa bu iki nesne arasındaki ilişki içsel/zorunludur. Birinin varlığı ötekinin varlığını gerektirdiği için köle ile efendi arasındaki ilişki içsel ilişkinin tipik bir örneğidir. İçsel ilişkiler, kendi içerisinde simetrik ve asimmetrik olarak iki türdür. İlişki içindeki iki nesne de diğeri olmadan var olamıyorsa bu ilişki içsel-simetriktir. İlişki içindeki bir nesne öteki olmadan da var olabiliyorsa, ama tersi mümkün değilse bu ilişki asimmetrik-içseldir. Asimmetrik iç ilişki için bir örnek, para ile bankacılık arasındaki ilişkidir. Açık ki para olmadan bankacılık var olamasa da tersi, yani bankacılık olmadan paranın olması mümkündür. Dışsal (olumsal) ilişkiler, nesnelere bir ilişkide olmasının ne zorunlu ne de olanaksız olması durumunu ifade

⁵ Natüralizmin olanaklılığına ilişkin ontolojik sınırlar eleştirel realizmin yapı-fail ilişkisini konumlandırma biçimini doğrudan etkilemektedir. Bu çalışmada eleştirel realizmin yapı-fail teorisine değinilmeyecek olsa da kısa bir açıklama olarak şu söylenebilir: Realistlere göre yapı ile fail arasında analitik bir ikilik bulunmaktadır. Yapı, bireylere indirgenemeyecek olsa da bireylerin eylemleri yoluyla yeniden üretilip değiştirilmektedir.

etmektedir. Bu noktada olumsal ilişkilerin önemsiz olmadıklarına dikkat çekmek gerekmektedir. Sayer'in örneği ile İngiliz hükümetleri ile Kuzey Denizi petrol gelirleri arasındaki ilişki, birinin varlığı diğerinin varlığı olmadan mümkün olduğu için olumsal olmasına rağmen oldukça önemlidir (Sayer, 2019, ss.123-124).

Soyutlamadaki zorunlu/olumsal ayrımı yapısal analizin gerçekleştirilebilmesi için gereklidir. Soyutlamayla verili bir nesnenin doğasını oluşturan zorunlu özellikler belirlenir ve bu özellikler nesnenin yapısını yansıtır. Zira yapı, içsel olarak bağlantılı nesnelere ya da pratikler bütünüdür (Sayer, 2019, s. 127; Danermark vd., 2018, s. 86). Örneğin, kapitalist üretim tarzı düşünüldüğünde özel mülkiyet, sermaye, ücretli emek, artı değer vb. birlikte bir yapı oluşturur. Bir nesnenin yapısının ortaya çıkarmak için bazı temel soruların sorulması gerekmektedir (Sayer, 2019, s. 125): Bir nesnenin varlığı neyi gerektirir? Nesne kendi başına var olabilir mi? Eğer var olamıyorsa varlığı için neye ihtiyaç duyar? Nesnenin belirli bir biçimde davranmasını sağlayan şey nedir? Nesnenin kavramsallaştırılması sürecinde gerekli olan bu sorular, soyutlama ile yapısal analizin birlikteliğinin önemini göstermektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, hem soyutlamanın hem de yapısal analizin doğrudan somut olandan köken almasıdır. Somut bir olayın ya da nesnenin anlaşılması somut → soyut, soyut → somut şeklindeki iki yönlü bir hareketi içermelidir (Sayer, 2019, s. 122).

Soyutlama ve onun farklı bir türü olan yapısal analiz eşzamanlıdır. Dolayısıyla gerçekliğin dinamik boyutunu kavrayamaz. Bu nedenle soyutlama ile yapısal analizin nedensel analiz ile tamamlanması gerekir. Nedensel analizin amacı bir şeyin niçin ortaya çıktığını, onu üreten şeyin ne olduğunu açıklamaktır. Realist perspektiften bakıldığında birlikte istatistiksel araştırmaların nedensel açıklamalar olarak kabul edilemeyeceğini görmek önemlidir. Çünkü birlikte değişim ilişkisi nedensel bir ilişki olmak zorunda değildir, değişimi yaratan şeyin değişimi nasıl yarattığı gösterilmelidir. Realist nedensellik, birbirinden ayrı iki olay arasındaki ilişki değildir. Nedensellik, nesnelere doğaları, bir diğer deyişle onların güçleri ve eğilimleri ile ilişkilidir. Nesnelere yapıları gereği belirli nedensel güçlere ve mekanizmalara sahiptirler. Realist nedensellik anlayışında dünyanın tabakalaşmış olduğu gerçeği dikkate alınır. Bu tabakalaşma basitçe fiziksel, kimyasal, biyolojik, psikolojik ve toplumsal mekanizmaları içermektedir (Danermark vd., 2018, s. 105). Daha temel tabaka, diğer tabaka(lar) üzerinde nedensel olarak etkili olsa da her tabakanın bağımsız ve oluşumsal nedensel güçleri vardır. Her tabakanın kendine has oluşumsal nedensel güçlere ve mekanizmalara sahip olması özellikle sosyal bilimlerdeki indirgemeci yaklaşımları geçersiz kılmaktadır. Örneğin, bireylerin anlaşılması toplumun makro kalıplarının anlaşılmasını sağlar şeklindeki indirgemeci tutum kabul edilebilir değildir. Çünkü toplumsal olanın kendine özgü nedensel güçleri bulunmaktadır. Benzer şekilde doğal fenomenler düşünüldüğünde, örneğin suyun nedensel güçleri oksijen ve hidrojeninkine indirgenemez ve farklı bir katmanda bulunur (Sayer, 2019, s. 158). Bu durum ortaya çıkış (emergence) olarak kavramsallaştırılır. Ortaya çıkış, sosyal gerçekliğin farklı katmanlarında ortaya çıkan farklı nedensel güçlerin olduğu bir tabakalaşmaya işaret etmektedir (Archer, 1995, s. 9).

Sosyal bilimler söz konusu olduğunda bir tabakadaki nedensel mekanizmaları diğer tabakalardakilerden ve aynı tabaka içindeki farklı mekanizmaları birbirinden soyutlamak özel bir güçlük içermektedir. Bunun nedeni toplumun olağan olarak açık bir sistem olması ve deneysel kapanma olasılığının oldukça düşük olmasıdır. Bhaskar, kapalı bir sistem için içsel ve dışsal olmak üzere iki kriter belirlemiştir (2008, s. 90). İçsel kapanma nedensel güçlere sahip olan nesnede bir değişim ya da nitel farklılaşmanın olmamasıdır. Dışsal kapanma ise nedensel mekanizmanın kendi dışındaki koşullara ilişkisinin sabit olmasıdır (Sayer, 20119, ss. 161-162). İnsanların öğrenme ve kendilerini değiştirebilme yeteneği kapanmanın içsel koşulunu, eylemleri yoluyla nesnelere ve mekanizmaları etkileyerek dışsal kapanma koşulunu ihlal ederler (Sayer, 2019, s. 163; Danermark vd., 2018, s. 117). Bunun zorunlu sonucu, sosyal bilimlerde doğa bilimlerininkine benzer türde öngörülerde bulunmanın mümkün olmadığıdır. Ayrıca açıklama ve öngörünün simetrik olmadığı da dikkate alınmalıdır. Öngörü olmadan açıklama ve açıklama olmadan öngörü mümkündür. Örneğin, evrim teorisi türlerin kökenine dair bir açıklama sunsa da yeni türlerin ortaya çıkışını öngörmek için kullanılmaz. Benzer biçimde Batlamyus'un astronomisi açıklayıcı gücün eşlik etmediği bir öngörü kapasitesine sahiptir (Benton, 1977, s. 61). Son olarak, sosyal bilimlerde öngörülerin oldukça sınırlı olmasının gelişmişlik düzeyini yansıtmadığı belirtilmelidir. Sosyal bilimlerde öngörünün

açıklama kadar etkin olmamasının nedeni doğa bilimleri kadar gelişkin olmayışı değildir. Neden, sosyal bilimlerin inceleme nesnelere açık sistemlerde konumlanmış olmasıdır. Sosyal bilimsel etkinlik bu temel gerçekliğin farkında olunarak yürütülmelidir.

Metodolojik İçerimler: Teori ve Araştırma

Sosyal bilimlerde yöntem tartışmaları günümüzde varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Tartışmanın merkezinde ise sosyal bilimlerin doğa bilimleri gibi olmasının gerekip gerekmediği sorusu yer almaktadır. Andrew Sayer (2019), bu durumun bilimsel nesnellik ve ilerleme görüşlerine yönelik kuşkuların artmasıyla ilişkili olduğunu savunmaktadır (s. 23).

Yöntem bir rehberlik aracı olarak ele alınmakla birlikte aslında araştırma yöntemleri araştırma pratiğinin aracı ve sonucu olarak görülmektedir (Sayer, 2019). Bunun yanında yöntem aynı zamanda pratik bir konudur. “Yöntemlerin incelediğimiz nesnenin doğasına ve soruşturmanın amacına ve beklentilerine uygun olması gerekir, ama aralarındaki ilişkiler bazen sıkı değil gevşektir.” (Sayer, 2019, s. 26).

Eleştirel realizm yeni bir sosyal bilimler yöntemi geliştirdiği iddiasında bulunmaz aksine eleştirel realizm sosyal bilimsel araştırma için bir kılavuz sunarken önceki yerleşik yöntemleri yeniden değerlendirir (Danermark vd., 2018). Sosyal bilimlerde yöntem tartışmalarında bir taraf bilimin genelleştirici tarafını savunurken diğerleri biricik örneklerin daha kapsamlı bilgisini araştırmayı değerli bulmuştur. Bu durum idiografik ve nomotetik ayrımlarını belirginleştirmiştir. “İdiografik bilim dikkati biricik ve özele çeker -bir tarihsel olay onu biricik kılan koşullar bileşimiyle ilişki içinde betimlenir, insanlar kendi özel biyografileri bağlamında araştırılır. Nomotetik bilim aksine geneli, evrensel ve yasalara uyan şeyleri araştırır.” (Danermark vd., 2018, s. 127). İdiografik bilim sosyal bilimlerde geçerli sayılırken nomotetik bilim doğa bilimleri ile ilişkilendirilmiştir. Ortaya çıkan genel ve biricik ayrımına nicel ve nitel araştırma tartışmaları da dahil olmuştur. Çağdaş sosyal bilimlerde nitel araştırmanın tekil ve biricik bilgi sağladığı, nicel araştırmaların ise genellemeyi mümkün kıldığı görüşü hala yer almaktadır.⁶

Yukarıda değinilen genel-tikel ayrımı çıkarım tarzlarına da yansımaktadır. Tikelden genele veya genelden tikele ulaşma noktasında farklı çıkarım tarzları mevcuttur. Sosyal bilimlerde gerçeklik kendini anlatmaz; muhakeme, analiz etme, soyutlama, yorum yapma ve ilişki kurma bilgi sürecinin bir ön koşuludur. Sürecin başlangıcı ise düşünme yoluyla gerçekleştirilmektedir. Çıkarım veya düşünme işi ise farklı akıl yürütmeler sayesinde meydana gelmektedir. Farklı çıkarım tarzları farklı soruların yanıtlanması için ortaya çıkmıştır. Danermark vd. (2018), dört temel çıkarım yönteminden söz etmektedirler. Bunlar tümdengelim, tümevarım, tikeldengelim ve geri-çıkardır (s. 134). Tümdengelim (deduction) mantığı ifadelerin güvenilirliğine karar vermek için değil, ifadelerin doğru olduğu varsayımı altında sonuçların mantıksal geçerliliğini test etmek için kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle mantıksal olarak (tümdengelimsel olarak) geçerli bir sonuç, tüm öncüllerin doğru olması durumunda sonucun da doğru olması gereken bir çıkarım biçimidir (Danermark vd., 2018, s. 137). Ayrıca hipotetik-dedüktif yöntemin de temelini oluşturmaktadır. Hipotezler bu yol ile sınanır. “Tümdengelim genel/evrensel yasalardan tekile ulaşmak için kullanılır.” (Danermark vd., 2018, s. 139). Charles S. Peirce fasulyeleri kullanarak nasıl tümdengelimsel akıl yürütüleceğine dair bir örnek vermiştir (Peirce, 1960). Eğer genel kural, belirli bir torbadaki tüm fasulyelerin beyaz olduğu ve belirli bir çantadaki fasulyelerin de bu çantadan olduğu şeklindeyse, kuraldan çantadaki fasulyelerin beyaz olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Buradan da görüleceği üzere tümdengelimsel çıkarım gerçeklik hakkında öncüllerin haricinde yeni bir bilgi üretmemektedir. Çıkan sonuçlar analitiktir. Bu nedenle tümdengelim olguları mümkün kılan soyut yapılar ve mekanizmalar hakkında nasıl bilgi edinebileceğimize dair bir yol sunmamaktadır.

Tümevarımsal çıkarım (induction), Aristoteles'ten beri merkezi bir yere sahiptir. Tümevarımsal çıkarımda, sonuç öncüllerden zorunlu olarak çıkmaz. Aksine, bu sonuç öncüllerde bulunanların ötesinde yeni bilgilerin eklenmesini gerektirir. Bilinen ve verili bir şeyden başlarız ve bunun ötesine ulaşan sonuçlar çıkarırız. Tümevarımsal çıkarım, bireysel olgulara ilişkin bir dizi gözlemden, gözlemlenenlerden daha fazla

⁶ Nicel ve nitel araştırma tekniklerinin tartışması için bkz: Moses, J. W., & Knutsen, T. L. (2020). Bilmenin yolları- Toplumsal ve siyasal araştırmalarda rakip metodolojiler. *İstanbul: Küre Yayınları*.

sayıda olgu için doğru olduğu varsayılan genel sonuçlar çıkarmamız anlamına gelir. Tümevarımsal çıkarım zaman içinde ve daha geniş bir popülasyon için genelleştirilebilir (Danermark vd., 2018, s. 141-142). Yeniden fasulye örneğine dönersek bu sefer kurgu şu şekilde olacaktır: Torbadan fasulyeler alınmakta ve sonuçta alınan fasulyeler beyaz çıkmaktadır. O zaman kural bu torbadaki tüm fasulyeler beyaz olduğu sonucuna ulaşmaktır (Peirce, 1960). Ancak torbada olan fasulyelerden bir tanesinin kırmızı olmadığı sonucuna nasıl ulaşılabilir? Tümevarımsal çıkarımın sınırlılıklarından bir tanesi öncüller doğru olmasına rağmen yanlış sonuçlara ulaşma ihtimalinin varlığıdır. Özellikle toplumsal gerçeklik olaylar düzeyinde bir istikrarsızlığa sahiptir; toplumsal mekanizmaların etkileri birçok somut durumla ilişkilendirilebilmektedir. “Basitçe somut gerçeklik oldukça komplekstir ve değişebilir.” (Danermark vd., 2018, s. 145). Belirtilen sorunlardan dolayı tümevarımsal ve tümdengelimsel çıkarımların haricindeki diğer iki çıkarım türünün sosyal bilimlerdeki kullanımının artırılması gerektiği düşünülmektedir.

Sosyal bilimlerde nesnelere hem tekil olgular olarak hem de genel yapıların tezahürü olarak betimlenebilmektedir (Danermark vd., 2018, s. 146). Örneğin ev içi emeğin kadın ve erkek arasındaki rol dağılımı tekil bir olgu iken genel yapı değerlendirmesinde cinsiyetçi yapılar ve/veya ataeril düzen incelenebilmektedir. Tekil empirik verilerde doğrudan gözlenmeyen koşullar ve yapılardan hareketle çıkarımlar yapılabilmektedir (Danermark vd., 2018, s. 147).

Tikeldengelim (abduction), kavramının geliştiricisi Amerikalı düşünür Charles S. Peirce'dır. Tikeldengelim, önceden var olan bilgilerle açıklanamayan şaşırtıcı olgular, veriler veya olaylar bularak yeni kavramlar, fikirler ve açıklamalar keşfetmekle ilgilidir (Kennedy & Thornberg, 2018). “Tikeldengelim, tümevarımdan genel bir örüntüyü betimleyen kuraldan hareket etmemiz ve tümdengelimden sonucun öncüllerde mantıksal olarak mevcut olmaması bakımından ayrılır.” (Danermark vd., 2018, s. 149). Thornberg ve Charmaz (2014), tikeldengelimini şöyle örneklendirmiştir: Bir duvarın yanında sıra halinde beş torba bulunmaktadır. A torbasında sadece beyaz fasulye; B torbasında sadece yeşil fasulye; C torbasında sadece kırmızı fasulye; D torbasında sadece kahverengi fasulye ve E torbasında sadece siyah fasulye var. Torba sırasının dört metre önünde, yerde üç beyaz fasulye keşfedilmektedir. Bu verilere ve A, B, C, D ve E torbaları hakkındaki erişilebilir bilgilerimize dayanarak, hemen bir olasılık bir tahmin olarak, yerdeki üç fasulyenin A torbasından geldiği sonucuna varırız. Üç beyaz fasulye ayak izlerinden birinin sadece birkaç santimetre yanındadır. Buna ek olarak, daha sonraki incelemelerimizde torbaların yakınında hiç ayak izi olmadığını ve beş torbanın da kapalı olduğunu görüyoruz. Böylece yeni ve daha akla yatkın bir hipotez ortaya atıyoruz: Üç beyaz fasulye, oradan geçen ve üç fasulyeyi kazara ya da kasıtlı olarak düşüren bir kişiden geliyor. Neyse ki, mahallede beyaz fasulyeyi seven, genellikle cebinde biraz bulunduran ve şeker gibi yiyen üç kişi olduğunu biliyoruz. Bunlardan ikisi çocuk -8 yaşında bir kız ve 10 yaşında bir erkek. Üçüncüsü ise çok yaşlı bir adam ve sizin ayakkabı numaranızın aynısına sahip. Bu nedenle ayakkabı izlerini daha yakından inceliyoruz ve ayağımızı ayakkabı izlerinden birinin yanına koyuyorsunuz. Aynı numara! Bu nedenle iki çocuğu bir kenara bırakır ve makul bir hipotez olarak yaşlı adamı seçeriz: yanımızdan geçerken, fasulye atıştırırken elini cebinden çıkardığı sırada cebinden üç beyaz fasulye düşmüştür. Ama sonra ‘şaşırtıcı bir gerçek’ tespit ettik. Ayak izlerinin yanında bir sopanın izi yoktu. Bu çok şaşırtıcı çünkü yaşlı adamın sol tarafında ciddi bir diz yaralanması olduğunu ve her zaman bir sopayla yürüdüğünü biliyoruz. Bu yeni şaşırtıcı veriler ışığında, beyaz fasulyeyi seven yaşlı adam hipotezini artık makul bulmuyoruz (tabii eğer yakın zamanda son derece hızlı bir iyileşme sürecine sahip yeni bir mucize tedavi görmüş olma ihtimalini göz önünde bulundurmazsak). Başka bir kişinin (belki de tanımadığımız birinin) oradan geçip üç beyaz fasulyeyi düşürmüş olması daha makuldür. Daha fazla veri aramak için ayak izlerini takip etmeye karar veririz. Yerde neden üç beyaz fasulye olduğunu daha iyi anlayabilmek için yapılan tüm bu akıl yürütmeler tikeldengelim örnekleridir ve bu örnekte de açıkça görüldüğü gibi, sonuçları her zaman geçicidir. Yeni veriler ve daha iyi hipotezler ya da açıklamalar ışığında gözden geçirilmeye açıktır. Tikeldengelim, belirli bir ampirik vakayı ya da veri kümesini diğer aday hipotezlerden daha iyi açıklayan bir hipotezi, geçici bir hipotez ve daha fazla araştırmaya değer bir aday olarak seçmek ya da icat etmek anlamına gelir. Kurgusal dedektif Sherlock Holmes gibi, tikeldengelim akıl yürütmeyi kullanan bir araştırmacı da veriler ile önceden var olan ve gelişmekte olan bilgi ya da teoriler arasında sürekli olarak gidip gelir, örüntüler ve mümkün olan en iyi açıklamaları bulmak için karşılaştırmalar ve yorumlar yapar (Thornberg & Charmaz, 2014, s. 161-162). Yorumlar ve açıklamalar birçok muhtemel neticelerden birini oluşturmaktadır. Bu nedenle

tikeldengelim bağlantı kurma ve yaratıcılık gerektirmektedir. Ayrıca araştırmacıya olguyu başka bir biçimde görmesini mümkün kılan bir süreç yaratmaktadır. “Tikeldengelimün yönlendirdiği bir araştırma pratiğinde vakaların teorik betimlemeleri ile vaka araştırması- temelli bir teori geliştirme arasındaki diyalektik etkileşim kesinlikle merkezi bir öneme sahiptir.” (Danermark vd., 2018, s. 157).

Geri-çıkarm (retroduction), bir şeyden hareket ederek farklı bir şeye doğru ilerlemektir. Bu çıkarım türü transandantaldır. Transandantal felsefe, hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz tek şeyin verili olan, yani deneyimlenen ya da gözlemlenen gerçeklik olduğunu savunanlar tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Ancak eleştirel realizm, bilgiyi gözlemlenebilir olan hakkındaki bilgiye indirgeyen bir bilimi reddeder. Bu çıkarım türünde sosyal ilişkilerin, insanların eylemlerinin, akıl yürütmenin ve bilginin temel önkoşulları ya da koşulları açıklığa kavuşturulmaya çalışılır. Buradaki koşullar terimi, onsuz hiçbir şeyin var olamayacağı koşullar anlamına gelmektedir. Geri-çıkarm eleştirel realizmin temelindeki zorunlu koşulları ve olumsal koşulları ayırmaya yardımcı olmaktadır (Danermark vd., 2018, s. 160). Geri-çıkarm, nedensel mekanizmalar ve koşullar üzerine odaklanır. Geri-çıkarmın amacı, incelenen olguyu tam olarak anlamak için sürekli olarak ampirik ve daha derin gerçeklik seviyeleri arasında hareket etmektir (Fletcher, 2017, s.189). Danermark vd., (2018) geri-çıkarmın şöyle açıklamıştır: Bir olguyu X olarak tanımlarsak "X'in var olması veya olduğu şey olması için hangi özelliklere sahip olması gerekir? Veya daha özet bir ifadeyle: X'i mümkün kılan nedir?" (s. 161). Geri-çıkarm X'i olduğu şey yapan iç ilişkilerin ne olduğu hakkında bilgi edinmeye çalışma meselesi haline gelmektedir. Geri-çıkarm için bir tamamlayıcı stratejiler bulunmaktadır. Bunlar; karşı olgusal düşünme, toplumsal deneyler ve düşünce deneyleri, patolojik durumların ve aşırı vakaların incelenmesi, farklı vakaların karşılaştırılmasıdır. Karşı olgusal düşünme, geri çıkarmlar için temel bir stratejidir. Karşı olgusal düşünmede şu sorular sorulmaktadır: “Bu...olmasaydı sonuç nasıl olurdu? ... olmadan X'i tasavvur edebilir misiniz? Bu dahil, X olmadığında farklı bir sonuç ortaya çıkabilir mi?” (Danermark vd., 2018, s. 166). Karşı olgusal düşünme varsayımsal bir olayın olası sonuçları hakkındaki düşünceleri ifade etmektedir. Bu düşünme biçiminde toplumsal gerçeklik hakkındaki deneyim ve bilimiz ile olmayanı ancak olabilecek olanı soyutlama ve düşünme yeteneğimiz ile kurgularız. Bir şeye özgü olanı anlamak için o şeyin ne olmadığını da bilmek gerekmektedir. “Bulunanlar ve bulunmayanları, zorunlu ve olumsal, kurucu olan ve olmayanı karşıtlıklar olarak görürsek, bir şeyi karşıtıyla ilişki içinde incelediğimiz için karşı olgusal düşünmenin aynı zamanda diyalektik olduğunu söyleyebiliriz.” (Danermark vd., 2018, s. 167). Karşı olgusal düşünmenin tipik örneklerinden biri, Max Weber'in (2012) nedensel açıklama anlayışında görülebilir. Weber'e göre nedensel bir bileşenin değiştiği durumda başka bir sonuç meydana geliyorsa söz konusu bileşene nedensellik yüklenebilir (2012, s. 204). Örneğin Maraton Savaşı, Avrupa'da Helen kültürünün devamı ve bağımsız gelişimi için nedensel bir öneme sahiptir. Bahsedilen savaşta Perslerin kazandığı düşünülürse bu durumda Helen ve dolayısıyla Avrupa kültürünün sonraki gelişimi büyük ölçüde etkilenmiş olacaktı (Giddens, 2009, ss. 227-228).

“Sosyal bilimlerdeki çoğu geri-çıkarmda gündelik toplumsal deneyimlerimiz zorunlu bir kaynaktır.” (Danermark vd., 2018, s. 170). Bu nedenle toplumsal deneyler ve düşünce deneyleri geri çıkarmda kullanılan bir stratejidir. Bu deney türüne verilebilecek örnek etnometodolojinin bozma deneyleridir. Bilimin görevi, sadece yeni sosyal olayları keşfetmek değil, aynı zamanda bu iyi bilinen sosyal durumların mümkün olmasının ön koşullarını yeniden kurmak ve keşfetmektir. “Biraz düşündüğümüzde Marx, Mead, Goffman, Habermas, Bourdieu ve Giddens gibi teorisyenlerin çalışmalarının daha önceden bilmediğimiz empirik durumları betimledikleri için değil, aksine teorilerini gözümüzde geçerli kılan empirik koşulları tanımamızı sağladıkları için öncü olduklarını kavrayabiliriz.” (Danermark vd., 2018, s. 171). Toplumsal yapılar ve işleyiş mekanizmaları çoğu zaman gözle görülmez; ancak olağan akışın bozulduğu kriz anlarında veya sıra dışı olaylarda belirginleşirler. Özellikle yapısal düzenin sarsıldığı ya da bazı toplumsal unsurların baskın şekilde ortaya çıktığı durumlar, bu mekanizmaların daha açık şekilde incelenmesine olanak tanır. Bu dönemlerde patolojik durumları ve uç örnekleri araştırmak strateji olarak araştırmacıya fayda sağlamaktadır. Araştırmacıların müdahalede bulunduğu toplumsal deneylerde, belirli etkiler bastırılıp bazıları öne çıkarılarak bu görünürlük bilinçli biçimde sağlanır. Buna karşılık, patolojik diye nitelendirilebilecek durumlar araştırmacının müdahalesi olmaksızın kendiliğinden gelişir ve bu da araştırmaya metodolojik bir avantaj sunar. Örneğin toplumsal normlar, ihlal edildiklerinde; semboller, aşağılandıklarında; siyasi meşruiyet ise tehdit altına girdiğinde daha net anlaşılır. Bu gibi olağan dışı koşullar, görünmeyeni açığa

çıkardıkları için sosyal araştırmalarda değerli bir gözlem alanı sunar (Danermark vd., 2018, ss. 172-173). Son strateji ise farklı örneklerin karşılaştırılmasıdır. Bir olgunun temel yapısını ve işleyiş koşullarını anlamak için farklı vakaların karşılaştırılması verimli bir yöntemdir. Bu tür karşılaştırmalı araştırmalarda, araştırmacı, belirli bir yapıyı barındırdığı düşünölen ancak başka açılardan farklılık gösteren örnekleri inceler. Bu sayede, olgunun kurucu unsurları ile rastlantısal ya da bağlamsal özellikleri birbirinden ayırt edilebilir. Örneğin, toplumsal etkileşimdeki ritüel unsurları incelemek isteyen biri, çeşitli bağlamlardaki etkileşim biçimlerini karşılaştırarak ortak yapıları ortaya çıkarmaya çalışabilir. Karşılaştırma, yalnızca ortak olanı değil, aynı zamanda vakalar arasında temel bir benzerlik olmadığını göstermek için de kullanılabilir. Böylece hem genelleyici yapılar hem de özgül farklılıklar daha açık biçimde anlaşılabilir (Danermark vd., 2018, s. 174).

Geri-çıkarma ve tikeldengelim, daha geniş bir araştırma yöntemi ya da teorik açıklama sürecinin parçaları olarak birbirlerini tamamlarlar. Tikeldengelim katkısı, tikeldengelim sonuçlarının geri çıkarımlar için başlangıç noktası sağlamasıdır. Geri-çıkarma, araştırmayı daha ileriye ya da daha derine taşır. Daha iyi anlaşılması için tikeldengelim doğru olduğunu varsayarsak, geri-çıkarma, ontolojik olarak, gerçek olarak kabul edilen şeyin olduğu gibi var olması için ne olması gerektiğini görmeyi sağlar (Ritz, 2020, s. 462).

Geri-çıkarma ve tikeldengelim açıklayıcı bir sosyal bilim modeli için kritik önemdedir. Açıklayıcı bir sosyal bilim modeli için bir diğer merkezi tema araştırma pratiğinde teorinin rolü ve teori-veri ilişkisidir. Teorinin kendisinin nasıl kavramsallaştırıldığı bilim anlayışlarına göre farklılık göstermektedir. Örneğin pozitivist bilim anlayışı teorinin rolünü olguları düzenlemek, açıklamak ve kestirim yapmak olarak belirtmektedir. Teoriler gözlenebilir olgular arasındaki ilişkiler hakkında hipotezler sunmaktadır. Teorilerin geçerliliği ise ampirik verilerle sınanarak değerlendirilmektedir (Danermark vd., 2018, s. 189). Eleştirel realizmde ise “kuram verili gözlemleri ya da verileri düzene sokmaz; onların, gözlem olarak bile olsa, kavramsallaştırılmasını tartışır.” (Sayer, 2019, s. 118). Realistler için teori en yalın anlamıyla fenomenlerin kavramsallaştırılmasıdır. Teoriler soyut düzeyde zorunlu/içsel ilişkiler ve nedensel güçler hakkında en güçlü savlardır. Nesnel arasındaki ilişkilerin olumsal olması durumunda onlarla ilgili soruların vaka gözlemleriyle ampirik olarak yanıtlanması gerekir. Buna göre teoriler olumsal ilişkiler konusunda agnostiktir. Örneğin, sermaye ile ücretli emek arasındaki zorunlu/içsel ilişkiyi gösteren bir teori, emeğin hangi millettten insanlara ait olduğu ile ilgilenmez. Olumsal bir konudaki ampirik bir savın hatalı olması teori için ciddi bir tehdit değildir. Olumsal ilişkilerin teorik savların dışında olması, bu tür bir ilişki içinde olan fenomenlerin kuramın uygulama alanının dışında olmasını gerektirmez. Verili bir teori olumsal ilişki içerisindeki fenomenlere ayrı ayrı uygulanabilir. Dolayısıyla, teorik ile ampirik kimi noktalarda çelişmelerine rağmen birbirlerini koşullandırır. Ampirik araştırmalar teoriler tarafından desteklense de tersi de mümkündür. Ampirik araştırmalar teorik açıdan öğretici olabilirler; ampirik araştırmalarla yeni kavramlar geliştirilebilir. Teorik olan ile ampirik olan arasındaki ilişki konusunda bir diğer önemli husus, bu ilişkinin sosyal bilimlerde doğa bilimlerine göre daha yakın olmasıdır. Bunun nedeni, sosyal yapıların doğal yapılarla kıyasla çok daha hızlı dönüşmesidir. Sosyal yapıların görece hızlı değişimi, yeni teorileştirmeleri gerektirmektedir. Sosyal fenomenlerin zamansal ve uzamsal olarak sınırlanmış olması yeni ampirik veriler aracılığıyla yeni teorilerin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır (Sayer, 2019, ss. 185-187).

Teorik kavramlar aracılığıyla gerçekliği inceleriz; gözlemler kuram-yüklüdür. Ancak kavramlar sabit değillerdir. Bütün teorik betimlemeler yanlışlamalara açıktır ancak hepsi aynı derecede yanlışlanabilir değildir. Teorileştirme ve kavramlar geliştirme araştırmalarda kilit rol oynamaktadır. Çünkü sosyal bilimlerin araştırma nesnelere doğrudan gözlenebilir olgular biçiminde tezahür etmezler. Toplumsal yapılar ve ilişkiler yalnızca kavramlar aracılığıyla anlaşılabilir hale gelmektedir. “Teori ve kavramlar geliştirmek sadece ampirik araştırmaların bir aracı değildir, aynı zamanda temel toplumsal yapılar ve mekanizmalar hakkında görüşlere ulaşmayı amaçlayan sosyal bilimlerin ana hedeflerinden biridir.” (Danermark vd., 2018, s. 190). Söz konusu hedef farklı biçimlerde gerçekleştirilebilmektedir, yani verili bir araştırma nesnesi için rakip teoriler bulunmaktadır. Ayrıca teoriler yanlışlanabilecekleri ve değişebilecekleri için onları dogmatik bir biçimde ele almamak gerekmektedir.

Eleştirel realizmin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik ilkeleri doğrultusunda ampirik bir araştırma literatürdeki yaygın nicel ve nitel araştırma ayırımına göre değil, yoğun (intensive) ve yaygın (extensive) araştırma ayırımına göre ele alınmaktadır. “Tabakalar ve oluşumsal kuvvetler, mekanizmalar,

açık sistemler ve amaçlılık neticede eleştirel realizmde araştırma tasarımını ve yöntemini belirleyen bazı temel koşullardır.” (Danermark vd., 2018, s. 265). Sosyal bilimlerde araştırma tasarımları genellikle felsefi bir derinlikle ele alınmamakta ve çoğunlukla istatistiksel analiz gibi çok uzmanlaşmış bir araştırma tasarımıyla eşanlı tutulmaktadır. Ancak somut araştırmalar tasarlariken ilgi duyulan nesnelere doğası göz önünde bulundurulmalıdır. Her bir bireysel veya toplumsal olgu aynı bağlamda bile farklı şekillerde kendini gösterebileceğinden bu farklılıkları dikkate almayan araştırmaların yüzeysel ve indirgemeci kalma riski mevcuttur (Sayer, 2019, s. 296). Yoğun ve yaygın araştırma arasındaki ayrım basitçe “derinliğe karşı genişlik” sorunu değildir. Bu iki araştırma tasarımında farklı yöntemler ve teknikler kullanılır, nesnelere farklı biçimlerde tanımlanır (Sayer, 2019, s. 298). Yoğun araştırma tasarımı üretken mekanizmalara odaklanmakta ve sosyal bilimlere kompleks olgulara sahip olduğu için araştırmacı çalışmasının örneğini daraltarak derinlemesine bir araştırma yürütmektedir. “Bir mekanizmanın somut bir durumda nasıl işlediğini araştırmak nedensel kuvvetleri araştırmayı ve bir toplumsal olguyu üreten kuvvetler arasındaki etkileşimi betimlemeyi gerektirir.” (Danermark vd., 2018, s. 268). “Yoğun araştırmada birincil sorular nedensel sürecin belirli bir örnekte ya da sınırlı sayıda örnekte nasıl çalıştığı ile ilgilidir.” (Sayer, 2019, s. 298). Yoğun araştırmada araştırmacı yapısal ve nedensel analiz, katılımcı gözlem ve görüşme gibi nitel teknikleri kullanmaktadır. Yoğun araştırma yürüten bir araştırmacının grubu aynı veya farklı üyelerden oluşabilir ancak fiilen birbirleriyle yapısal ya da nedensel bağlantı bulunan gruplara odaklanmaktadır. Yoğun araştırma tasarımında kimin ve neyin inceleneceğinin önceden belirlenmesi gerekmez. Bunun yerine bir dereceye kadar ilerledikçe yani bir nesne hakkında veya bir kişiden öğrenilen bilgiler ışığında, birey veya nesnenin parçası oldukları yapıların ve/veya nedensel grupların bir resmini oluşturarak belirlemek mümkündür. Ek olarak yoğun araştırmanın keşfedici olma olasılığı yüksektir (Sayer, 2019, s. 300).

Yaygın (kapsamlı) araştırma ise “bütün bir nüfusun ortak özelliklerinin ve genel kalıplarının bir kısmının keşfedilmesiyle ilgilidir.” (Sayer, 2019, s. 298). Yaygın araştırmada betimleyici ve çıkarımsal istatistik, sayısal analiz ve nüfusun veya onun temsil edici örnekleminin büyük ölçekli anketi gibi yöntemler kullanılmaktadır. “Yaygın araştırma taksonomik gruplara yani üyeleri benzer sıfatları paylaşan ama fiilen birbirleriyle bağlantı kurmaları ya da etkileşimleri gerekmeyen gruplara odaklanır.” (Sayer, 2019, s. 300). Yaygın araştırmanın odak noktası taksonomik gruplardır, yani biçimsel olarak benzer ancak birbirleriyle nedensel bir ilişki içinde olmayan gruplardır. Araştırmacı kullanılan teknikler aracılığıyla çok sayıda birey hakkında karşılaştırmalı bilgi elde edebilir. Yaygın tasarımlar düzenlilikleri, ortak örüntüleri ve popülasyonların özelliklerinin dağılımlarını ele alırken, yoğun tasarımlar belirli durumlarda süreçlerin nasıl işlediğine odaklanmaktadır (Maxwell & Mittapalli, 2010, s. 155).

Aşağıdaki tabloda yoğun ve yaygın araştırmanın temel özellikleri yer almaktadır (Sayer, 2019, s. 299).

Tablo 1. Yoğun ve Yaygın Araştırma

	Yoğun	Yaygın
Araştırma sorusu	Belirli bir vakada ya da az sayıda vakada bir süreç nasıl çalışır? Belli bir değişimi ne üretir? Failler fiilen ne yapar?	Bir nüfusun düzenledikleri ortak kalıpları ve ayırt edici özellikleri nelerdir? Belli karakteristikler ya da süreçler ne kadar kapsamlı dağılır ya da temsil edilir?
İlişkiler	Bağlantının tözsel ilişkileri	Benzerliğin biçimsel ilişkileri
İncelenen grupların tipi	Nedensel gruplar	Taksonomik gruplar
Üretilen değerlendirme tipi	Belli nesne ya da olayların üretimini nedensel açıklaması, ama bunların temsil edici olması gerekmez	-Açıklayıcı vukufiyetten yoksun-betimleyici temsilci genellemeler.
Tipik yöntemler	Bireysel faillerin nedensel bağlamlarında incelenmesi, etkileşimini görüşmeler, etnografya Niteliksel analiz.	Nüfusun ya da temsili örneklemin geniş ölçekli anketi, formel anketler standartlaşmış görüşmeler İstatistiksel analiz.
Sınırlamalar	Fiili somut kalıplar ve olumsal ilişkiler “temsil edici” ortalama ya da genellenebilir olmaktan uzaktır. Keşfedilen zorunlu ilişkiler, bu ilişkilerin taraflarının mevcut olduğu her yerde var olacaktır. Örneğin nesnelere nedensel güçleri -bu nesnelere zorunlu özellikler oldukları için- başka bağlamlara da genellenebilir.	Bütün bir nüfusu temsil ediyor olsa da farklı zaman ve yerlerdeki başka nüfuslara genellemezler. Bireyler hakkında çıkarımlar yaparken ekolojik yanığı sorunu sınırlı açıklayıcı güç.
Uygun testler	Onaylama	Tekrarlama

Yaygın ve yoğun araştırma tasarımlarının kendi içlerinde sınırlılıkları mevcuttur. Yaygın araştırmada karmaşık etkileşim biçimleri ve nedensel ilişkileri açıkça saptanamaz Aşırı standardizasyon, farklı türdeki katılımcıları anlamayı zorlaştırmakta ve nedensel çıkarımları zayıflatmaktadır (Sayer, 2019, ss. 301-302). Ayrıca bu yöntem genelleme için uygun kabul edilse de ekolojik yanığı, bilgi kaybı ve temsil edilebilirlik sorunları gibi riskler taşımaktadır. Yoğun araştırma yaklaşımın dezavantajı ise elde edilen sonuçların temsil edilebilirlik açısından sınırlı olmasıdır. Yoğun araştırmanın sonuçları genellikle tüm nüfusu temsil etmez; ancak incelenen yapıların ve mekanizmaların doğasına ilişkin sağladığı derinlik, soyut düzeyde genelleme yapılmasına olanak sağlayabilir (Sayer, 2019, s. 305). Ancak bu sınırlılıklara karşı Sayer (2019), yoğun ve yaygın araştırmaların rekabet etmekten çok birlikte kullanıldığında birbirlerini tamamlayacak rollere sahip olduğunu belirtmektedir (s. 302). Yaygın araştırma geniş kalıpları keşfetmede etkiliyken, yoğun araştırma bu kalıpların ardındaki nedensel süreçleri anlamada etkilidir. Nitekim, bazı durumlarda bir çalışma yaygın bir araştırmayla başlayıp daha sonra yoğun araştırmayla derinleşebilir.

Sonuç

Eleştirel realizm, sosyal bilimlerin temel iki metodolojik geleneği olan pozitivism ve inşacılık (konstruktivism) karşısında yeni bir bilim anlayışı geliştirmiştir. Eleştirel realizm, ontolojik ve epistemolojik anlayışının dolaysız bir sonucu olarak diğer metodolojik geleneklerden farklı bir bilme biçimi sunmaktadır. Realist bilim anlayışı inşacı ve pozitivist yaklaşımların kimi öğelerini içermektedir. Dolayısıyla, bir yönüyle söz konusu yaklaşımların sentezi olmasına rağmen onlara indirgenemeyecek bir mahiyettedir. Pozitivism ve inşacılığın güçlü ve zayıf yönleri bulunmaktadır ve ikisi arasındaki uzlaşmazlıklar basitçe bir sentezlemeyle giderilebilecek nitelikte değildir. Çünkü ontolojik ve epistemolojik kabullerin getirdiği uzlaştırılmaz çelişkiler bulunmaktadır. Bu gerçeğin farkında olan realist yaklaşım; neyin bilimsel faaliyetin ilgi alanına girdiği, varlığın doğasının ne olduğu, nasıl bilinebileceği gibi sorunlarla yüzleşerek bir sentezden çok daha fazlası olan özgün bir bilim anlayışı oluşturmuştur.

Eleştirel realizm, bilimsel faaliyetin nesnenin doğasına uygun olması gerektiği şeklindeki temel ilkedен hareket etmektedir. Bu bağlamda ontolojik, epistemolojik ve metodolojik kabullerin nesne-amaç-yöntem uygunluğunu sağlayacak bir biçimde eklemlenmesi belirleyici bir önemdedir. Farklı araştırma nesnelere ve farklı amaçlar, farklı araştırma yöntemlerini gerektirmektedir. Bilimsel faaliyet tek bir araştırma prosedürüne bağlı kalmadan nesne-amaç-yöntem uyumuna göre yürütülmelidir.

Ontolojik, epistemolojik ve metodolojik duruşuyla eleştirel realizm, sosyal bilimler söylemi üzerinde güçlü bir etkiye ve hâkim söylemi değiştirebilme potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, eleştirel realizmin kendine içkin sorunlar da bulunmaktadır. Natürallizmin sosyal bilimler için olanaklılığı, altta yatan - gözlemlenemeyen ya da doğrudan gözlemlenemeyen- gerçeğin nasıl bilinebileceği, nedensel mekanizmaların tespit edilmesindeki metodolojik güçlükler ve daha fazlası eleştirel realizmin çözmesi gereken bir dizi soruna işaret etmektedir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: BK, DK; Yöntem: BK, DK; Gözetim: BK; Onaylama: BK, DK; Taslak metin yazımı: BK, DK; Gözden geçirilmiş metin yazımı: BK, DK.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. CambridgeUniversityPress.
- Benton, T. (1977). *Philosophical foundations of the three sociologies*. Routledge and Kegan Paul.
- Benton, T. (1998). Realism and social science: Some comments on Roy Bhaskar's *The possibility of naturalism*. M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie (Yay. haz.), *Critical realism: Essential readings* içinde (ss. 297–312). Routledge.
- Benton, T., & Craib, L. (2016). *Sosyal bilim felsefesi: Toplumsal düşüncenin felsefi temelleri* (Ü. Tatlıcan & B. Binay, Çev.). Sentez Yayınları.
- Bhaskar, R. (1986). *Scientific realism and human emancipation*. Verso.
- Bhaskar, R. (2008). *Gerçekçi bilim teorisi* (S. Oğuz, Çev.). Akılçelen Kitaplar.
- Bhaskar, R. (2017). *İnsan bilimlerinin felsefi eleştirisi: Natürallizmin olanaklılığı* (V. S. Öğütle, Çev.). Nika Yayınevi.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2018). *Toplumu açıklamak: Sosyal bilimlerde eleştirel realizm* (Ü. Tatlıcan, Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Easton, G. (2010). Critical realism in case study research. *Industrial marketing management*, 39(1), 118-128. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2008.06.004>
- Fletcher, A. J. (2017). Applying critical realism in qualitative research: methodology meets method. *International journal of social research methodology*, 20(2), 181-194. <https://doi.org/10.1080/13645579.2016.1144401>
- Giddens, A. (2003). *Sosyolojik yöntemin yeni kuralları* (Ü. Tatlıcan & B. Balkız, Çev.). Paradigma Yayınları.
- Giddens, A. (2009). *Kapitalizm ve modern sosyal teori* (Ü. Tatlıcan). İletişim Yayınları.
- Harré, R., & Madden, E. H. (1998). Conceptual and natural necessity. M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie (Yay. haz.), *Critical realism: Essential readings* içinde (pp. 104–119). Routledge.
- Hume, D. (1976). *İnsanın anlama yetisi üzerine bir soruşturma* (O. Aruoba, Çev.). Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Keat, R., & Urry, J. (1994). *Bilim olarak sosyal teori*. (N. Çelebi, Çev.) İmge Kitabevi Yayınları
- Kennedy, B. L., & Thornberg, R. (2018). Deduction, induction, and abduction. U. Flick (Yay. haz.), *The SAGE handbook of qualitative data collection* içinde (ss. 49-64). SAGE.
- Maxwell, J. A., & Mittapalli, K. (2010). Realism as a stance for mixed methods research. A. Tashakkori & C. Teddlie (Yay. haz.), *Realism as a stance for mixed methods research* (2. Bs.) içinde (ss. 145-168). SAGE.
- Peirce, Charles S. (1960). *Collected papers of Charles Sanders Peirce. Vol. I: Principle of philosophy*. Harvard University Press.
- Ritz, B. (2020). Comparing abduction and retrodution in Peircean pragmatism and critical realism. *Journal of Critical Realism*, 19(5), 456-465. <https://doi.org/10.1080/14767430.2020.1831817>
- Sayer, A. (2019). *Sosyal bilimlerde yöntem: Realist bir yaklaşım* (S. Gürses, Çev.). Küre Yayınları.

- Thornberg, R., & Charmaz, K. (2014). Grounded theory and theoretical coding. U. Flick (Yay. haz.), *The SAGE handbook of qualitative data collection* içinde (ss. 153-169). SAGE.
- Weber, M. (2012). Sosyal bilimlerin metodolojisi. (V. S. Öğütle, Çev.) Küre Yayınları.